

MAŁGORZATA KASNER

Institut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Warszawa, Polska)

O metodologii badań kultury pamięci miasta postsocjalistycznego (na przykładzie współczesnego Wilna)

Koniec ubiegłego wieku przyniósł intensyfikację badań nad miastem, wpływając w ten sposób nie tylko na rozwój urbanistyki, architektury, czy geografii, ale także na wytworzenie nowego paradygmatu w badaniach humanistycznych. Zwrot przestrzenny, bo o nim tu mowa (ang. *spatial turn*), skierował uwagę badaczy na nowy aspekt przestrzeni: nie tyle jako tła dla ludzkich zachowań, ale także jako podmiotu warunkującego te zachowania. Fascynująca złożoność tematyczna zagadnienia: poszukiwanie odpowiedzi na podstawowe pytanie o pamięć współczesnego miasta w epoce postmodernizmu oraz o to, jak ją opisać i analizować, jest ogromnym wyzwaniem badawczym. W tym kontekście niezwykle inspirująca jest koncepcja transkulturowości W. Welscha oraz dotychczasowy dorobek naukowców zajmujących się badaniem związków przestrzeni z pamięcią. Zebrane przykłady ilustrują możliwe drogi badawcze i narzędzia, które posłużą autorce do praktycznego opisu Wilna i jego pamięci po przełomie 1990 r.

Słowa – klucze: Wilno, kultura pamięci, miasto postmodernistyczne, miasto postsocjalistyczne, studia miejskie, transkulturowość, palimpsest, krajobraz kulturowy.

“Każde wspomnienie jest przywoływane w kontekście czasowo-przestrzennym. Nie ma wspomnień bez daty i nie zlokalizowanych w przestrzeni. Ramy czasowe i ramy przestrzenne są także ramami społecznymi (...) Ramy przestrzenne zapewniają więc wspomnieniom stałość i pewność odnalezienia punktu odniesienia” — stwierdzał w “Społecznych ramach pamięci” pionier badań nad pamięcią zbiorową (społeczną), francuski filozof i socjolog Maurice Halbwachs [Halbwachs 1969, 17–18]. “*Ramy przestrzenne*” pamięci miasta — ich kreślenie i analizowanie, przyciągają wielu badaczy eksplorujących na różne sposoby tematykę miasta. Ostatnie dekady XX w. przyniosły intensyfikację badań nad miastem (ang. *urban studies*): w ten sposób wpłynęły nie tylko na rozwój urbanistyki, architektury, czy geografii, ale

także na wytworzenie nowego paradygmatu w badaniach humanistycznych. Zwrot przestrzenny (ang. *spatial turn*), bo o nim tu mowa, zwrócił uwagę na nowy aspekt przestrzeni: nie tyle jako tła dla ludzkich zachowań, ale także jako podmiotu warunkującego te zachowania².

Szczególnie wymowne i cenne są wspomnienia o tym, że się mieszkało w takim to a takim domu, w takim to a takim mieście albo że podróżowało się do takiej, a nie innej części świata: splatają się zarówno we wspomnienie intymne, jak i wspólną pamięć łączącą bliskich (...). Od pamięci wspólnej przechodzimy stopniowo do pamięci zbiorowej i dotyczących jej upamiętnień związanych z miejscami uświęconymi przez tradycję: to ze względu na takie żywe doświadczenia wprowadzono pojęcie miejsca pamięci, poprzedzające ekspresje i utrwalenia, które następnie zaczęto wiązać z tym wyrażeniem [Ricoeur 2007, 195–196].

Fascynująca złożoność tematyczna zagadnienia: poszukiwanie odpowiedzi na podstawowe pytanie o pamięć miasta w epoce dynamicznej płynności wydarzeń oraz o to, jak ją opisać i analizować, jest ogromnym wyzwaniem badawczym. Z jednej strony pozwala na niezwykłą wprost swobodę w doborze warsztatu badawczego i narzędzi interpretacyjnych (np. z dziedziny geografii humanistycznej, socjologii, psychologii, czy kulturoznawstwa), z drugiej zaś — wymaga ogromnej dyscypliny i konsekwencji w tym wyborze, bez ulegania pokusie nieustannego (iście postmodernistycznego) sięgania po kolejne ciekawe i inspirujące idee.

Mówiąc o badaniu pamięci mam na myśli *kulturę pamięci* rozumianą za Ch. Cornelissenem (niem. *Erinnerungskulturen*, ang. *memory culture*) jako “formalne pojęcie nadrzędne dla wszelkich możliwych form świadomej pamięci człowieka o wydarzeniach historycznych, osobistościach i procesach, niezależnie od tego, czy są one natury estetycznej, politycznej czy poznawczej” [Cornelissen 2014, 255]. Opis i analiza kultury pamięci miasta powinna więc być wielostronna i wielokierunkowa: nie tylko opisująca statyczny model miasta-palimpsestu, ale także dynamikę zachodzących zmian miejskiego krajobrazu kulturowego (na temat metafory palimpsestu i krajobrazu kulturowego więcej zob. dalej). Zmienność, wymiana, wymazywanie, redefiniowanie pamięci — te procesy są szczególnie interesujące w kontekście kultury pamięci współczesnego miasta. W tym celu należy poddać analizie zarówno przestrzeń rzeczywistą, a dokładnie różnego typu nośniki pamięci [Kula 2002], czyli konkretne obiekty, ślady materialne, upamiętnienia etc., jak i przestrzeń kulturową miasta — wyobrażenia, systemy wartości, wspomnienia, emocje z nimi związane.

Jan Assmann w “Pamięci kulturowej” [2008, 75] stwierdził: “Sztuka pamięci posługuje się przestrzenią wyobrażoną, a kultura pamięci rozmieszcza

swe znaki w przestrzeni naturalnej. Nawet całe krajobrazy — i szczególnie krajobrazy — służą jako medium pamięci kulturowej; nie przez umieszczenie w nich znaków (“pomników”), lecz przez podniesienie całości do rangi znaku, czyli przez *semiotyzację*”³. W wyniku tego procesu krajobraz kulturowy nabiera wyjątkowych — znaczących — cech i staje się ważnym elementem dyskursu pamięci przestrzeni, także miejskiej. Współczesne miasto:

(...) jest tworem społeczno-kulturowym, stanowi więc określoną całość. Sposób w jaki miasto powstaje, odgrywa istotną rolę w ewentualnej rekonstrukcji jego kulturowej całości. Będąc wspólnym dziełem ludzi żyjących i tych, których już nie ma, urbanistów i finansistów, biedaków i bogaczy, kultury narodowej i uniwersalnej, lokalności i światowych wpływów, jest miasto najpełniejszą manifestacją społecznego doświadczenia.(...) Obraz miasta to zarazem model świata wynikający z doświadczeń zbiorowych i społecznie uwarunkowanych uniwersaliów kulturowych [Rembowska 2008, 3].

Podstawowe pytanie badawcze brzmi: w jaki sposób opisać ten model? W warunkach postmodernistycznej (ponowoczesnej)⁴ płynności i zmienności, utrata pewności co do charakteru obiektu poznania, jest czynnikiem silnie frustrującym badacza przestrzeni miasta. Teoretyk i filozof kultury Ewa Rewers w książce “Post-Polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta” [2005] zwróciła uwagę, że charakterystyczną cechą pamięci miasta w epoce ponowoczesności jest jej fragmentaryczność, jednostkowość i krótkotrwałość. Pamięć jest potrzebna do tymczasowego zadomowienia się w danej przestrzeni, ale nie ma na celu stworzenia silnych, umocnionych dłuższą tradycją więzi z miejscem. Należąca do klasyki badawczej koncepcja wybitnego geografa Yi-Fu Tuana rozróżnia anonimową i abstrakcyjną przestrzeń oraz nacechowane indywidualnym doświadczeniem i rozpoznawalne miejsce. Przestrzeń może oczywiście stać się miejscem w miarę jej poznawania, “oswajania” poprzez nadawanie określonych znaczeń i budowania więzi tożsamościowych [Tuan 1987, 16, 114]. Co ciekawe, w tym kierunku podążają także badacze związków pamięci i miasta, którzy najczęściej analizują właśnie kulturowo zdefiniowane (tj. znaczące, często także symboliczne) miejsca oraz związane z nimi praktyki kulturowe [Hoelscher, Alderman 2004; Kaprański 2010].

Immanentną cechą współczesnego miasta jest zmienność: nieustanne tworzenie sieci wzajemnych powiązań między poszczególnymi elementami (w tym także *pamięciami*), ich przenikanie się i wpływanie na siebie (co w efekcie sprawia, że całościowy opis pamięci miasta pozostaje jedynie idealnym postulatem badawczym). Z tej perspektywy niezwykle inspirowana jest koncepcja transkulturowości. Jej autor Wolfgang Welsch [1998]

wprowadził pojęcie sieci kulturowych: wzajemnie się przenikających, łączących i przeobrażających, prowadzących do zjawiska hybrydyzacji kultur. Poprzez swoje przemieszanie tworzą one nową jakość, która nie podlega żadnej odgórnie przyjętej (narzuconej) hierarchizacji i wartościowaniu. Pluralizm kulturowy W. Welscha kieruje naszą uwagę na wielogłosowość — “polifoniczność” i “dialogiczność” (w sensie zaproponowanych przez rosyjskiego literaturoznawcę M.M. Bachtina [1970; 1975]), środowiska kulturowego. Miasto i jego pamięć (właściwie: pamięci) są więc kulturową hybrydą różnych elementów będących efektem wielowiekowych zapożyczeń i wymiany, “przejsć, przyłączeń, przeobrażeń” [Welsch 1998, 195–222], czyli transgresji kulturowych:

Próbować zrozumieć zdarzeniową tkankę miejską to zatem nie rozkładać mechanizmu miasta na części, lecz nazywać powiązania, nawarstwiania, wiązki zdarzeń konstytuujących życie w nim wraz z jego przestrzenią, miejską wyobraźnią i doświadczeniem. [Rembowska 2008, 11]

Potencjał transkulturowości dostrzegli i wykorzystali w swoich badaniach nad pamięcią historycy. Propozycja badawcza francuskiego historyka Etienne François (1996) [według: Müller 2014, 33–47] wprowadzająca pojęcia: “podzielonych miejsc pamięci” (ang. *divided memory*) oraz “paralelnych miejsc pamięci” (ang. *shared memory*), nawiązywała wprawdzie do klasycznej koncepcji miejsc pamięci P. Nory⁵, jednak umieszczając obiekt badawczy w przestrzeni transnarodowej zasadniczo zmieniała paradygmaty jego analizy. Konfrontatywność wynikająca z konieczności jednoznacznego przypisania miejsca pamięci konkretnej wspólnocie etniczno-narodowej, została zastąpiona badaniami i rekonstrukcją miejsc pamięci zbiorowej w środowisku wzajemnych oddziaływań. Tę metodologię z sukcesem zastosowano podczas realizacji projektu “Polsko-niemieckie miejsca pamięci” (2012–2014). Kierowany przez Hansa Henninga Hahna oraz Roberta Trabę zespół naukowy wydał wzorcową publikację pod tym samym tytułem inspirującą wszystkich, którzy zajmują się badaniem pamięci w perspektywie transnarodowej (zob. [Traba, Hahn 2015]). W kontekście niniejszego artykułu szczególnie istotny jest dorobek polsko-niemieckiego zespołu w zakresie badania miast jako wspólnych lub/i oddzielnych miejsc pamięci — Łódź, Wrocław i Gdańsk (zob. [Loew 2015, 118–133; Haubold-Stolle, Saryusz-Wolska 2015, 223–243; Bömelburg 2015, 87–103]).

W nurcie najsilniej związanym z transkulturowością znalazła się także koncepcja “pamięci transkulturowej” (ang. *transcultural memory*). Zmieniła ona zasadniczo dotychczasowe spojrzenie na pamięć — z umownie jedno-rodnej, statycznej w opisie, pamięci narodowo-kulturowej, w kierunku “pa-

mięci procesualnej” (tj. dziejącej się, zmieniającej się, łączącej i mieszejącej się z innymi typami pamięci):

Transcultural memory studies is characterized by its careful consideration of the differential logic of memory: the fact that social, ethnic, religious, gender, linguistic, national, and territorial aspects will propel the ongoing production of memory into different directions. [Erl1 2016]

Wykorzystanie tej metody badawczej pozwala przede wszystkim na obserwację i analizę pamięci powstającej w procesie wzajemnych wielokierunkowych oddziaływań kulturowych, tzw. “pamięci wędrującej” (ang. *traveling memory* [Erl1 2011, 4–18]). W świetle tej koncepcji wszystkie rodzaje pamięci: zapożyczone, przejęte, czy narzucone, są transkulturowe, co wymaga zastosowania adekwatnych form opisu obiektu badań. To szczególnie interesujące w kontekście złożonego doświadczenia historycznego i społeczno-politycznego Europy Środkowo-Wschodniej:

Stwierdzenie, że istnieją różne punkty widzenia i różne możliwości interpretacji wspólnego doświadczenia historycznego, odsyła nie tylko do pytania o parametry konstrukcyjne odmiennych kultur pamięci. Chodzi również o to, by wciąż na nowo analizować i oceniać realia wzajemnych oddziaływań (powiązania na poziomie wydarzeń, procesy strukturalne, komunikację oraz interakcje społeczne i polityczne), oraz o to, by te rzeczywistości konfrontować następnie z realiami historii pamięci. [Müller 2014, 47]

Wybór Wilna (lit. Vilnius) jako swoistego exemplum badawczego, wynika nie tylko z moich zainteresowań zawodowych, jako polonistki i lituanistki, oraz wieloletniego doświadczenia miejsca, ale przede wszystkim z aktualności problematyki badawczej. Dzisiejsze Wilno to ważne miasto Europy Północnwschodniej, od 1990 r. stolica niepodległej Republiki Litewskiej, która jako pierwsza spośród republik radzieckich wystąpiła z granic ZSRR i 11 marca 1990 r. proklamowała Akt Restytucji Niepodległego Państwa. Cezura roku 1990 otworzyła nową epokę w dziejach Litwy i jej mieszkańców. Było to zadanie bardzo trudne, gdyż z jednej strony władze tworzonej Republiki Litewskiej działały w kierunku zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego w realiach wielonarodowego, wielojęzycznego i wielotożsamościowego (także wielopamięciowego) organizmu państwowego, z drugiej — w warunkach uwolnienia komunikacji publicznej od presji jedynej, właściwej politycznie narracji historyczno-społecznej ZSRR, coraz silniej zaczęły przemawiać narracje równoległe i konkurencyjne do dyskursu podstawowego (tu: narodowego litewskiego) [Safronovas 2011a, 337–378]. Zdaniem niemieckiego historyka Karla Schlögl, wybitnego znawcy

problematyki wschodnioeuropejskiej, badacza problematyki miast byłego bloku wschodniego:

The *annus mirabilis* (NB: chodzi o rok 1989 — *MK*) is the sign as it were of the return of historical memory, of the recovery of language and of the reformulation of national narrative. (...) In short, there emerged a space in which the normalisation of historical memory could take place. It was the golden age of reprints, the time in which a flood of memoirs, long held back or lying in drawers, broke free; a time of self-discovery, self-examination and self-description. Genres that had disappeared and withered re-emerged: biographies, descriptions of cities, maps of places that for security reasons had been suppressed. (...) A movement of restoration began: palaces and churches that had been turned into shops or public toilets were returned to their original condition — often at the last minute [Schlögel 2008].

Badacze przestrzeni miejskiej, w ślad za M. Halbwachsem, w swoich pracach wielokrotnie zwracali uwagę na specyficzne znaczenie pamięci społecznej jako pola walki [Nijakowski 2006; Safronovas 2011b], gdzie bronią jest symboliczna interpretacja przeszłości na użytek konkretnej grupy etnicznej, społecznej, czy politycznej:

(...) miasto jako pole walki nie jest nieruchomym obiektem, statyczną przestrzenią, ale dynamicznym członem relacji, ujmowanym perspektywicznie w procesach i praktykach zapominania, wypierania, upamiętniania, a więc zderzania się rozmaitych konfliktowych strategii [Rybicka 2011, 203].

Redefiniowanie pamięci przestrzeni miasta w okresie transformacji ustrojowej z jednej strony miało na celu “powrót do normalności” (o tym koncepcie więcej: [Nikžentaitis 2011, 21]), z drugiej — ustanawiało aktualną społecznie hierarchię wartości i symboli [Szacka 2006; Kaltenberg-Kwiatkowska 2011]. Wilno, jako miasto silnie nacechowane doświadczeniem totalitaryzmów, jest ciekawym przykładem ilustrującym powyższe praktyki [Nikžentaitis 2011, 285–296; Šutinienė 2011, 225–284]. Podobnie jak Lwów, Wrocław, Gdańsk czy Warszawa, najpierw doświadczyło dramatycznego rozerwania więzi ze swoją przeszłością oraz naruszenia (lub zniszczenia) wielowiekowej tkanki miejskiej,⁶ [Lewicka 2012, 451–507] a później jej ponownego ideologicznego zdefiniowania. Przywoływany już K. Schlögel w swoich pracach [zob. 2008; 2005] zwrócił uwagę na specyfikę doświadczenia dziejowego Europy Środkowo-Wschodniej: doświadczenia kataklizmów wojennych, totalitaryzmów, zbrodni Holocaustu, a także przesiedleń i wypędzeń, utraty domu i zerwania wielowiekowych tradycji:

This region of the continent found itself between the main fronts of the European civil war, between nationalism and communism, between German national socialism and Soviet communism. It was the principal theatre of the genocide of the European Jews,

of systematic social and ethnic cleansing policies (...). There is no point on the map of this region, no family, no biography that is not marked by this double experience. (...) A second example of the enormous degree of complication is the length of the period of Communist rule in the Soviet Union, which affected several generations. [Schlögel 2008, 7]⁷

Te zjawiska wpłynęły także na obecny kształt środkowo-wschodnioeuropejskiej przestrzeni i jej pamięci, która wymaga właściwej sobie (odrębnej od zachodnioeuropejskiej czy amerykańskiej) siatki pojęć i analizy. W bardzo interesujący sposób temat pamięci miasta rozwinęli badacze litewscy, realizujący w latach 2010–2013 projekt “Atminties kultūrą formavimo strategijos miestų urbanistinėse erdvėse”. Jego efektem był tom artykułów “Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas” (2013), w którym wiele miejsca poświęcono także pamięci kulturowej i tożsamości Wilna w okresie sowieckim oraz po przełomie 1990 r.⁸

Obecnie miasta postocjalistyczne rozpoczynają kolejny etap swojego rozwoju: wkraczają w epokę ponowoczesności (czy też późnej nowoczesności), w której więź z miejscem jest redefiniowana poprzez przypisanie jej nowych funkcji i znaczeń w kontekście jednostkowego lub grupowego doświadczenia, a nie projektu ideologicznego o masowym zasięgu:

Problemy z wpisaniem miast postsocjalistycznych w ponowoczesne paradygmaty miejskości wynikają przede wszystkim z (po)wojennego uwikłania w historię. Podczas, gdy post-*polis* dzieli się swoimi funkcjami z przestrzeniami medialnymi i wirtualnymi (...), to metropolie postsocjalistyczne dopiero zmierzają w tym kierunku. Widać to w ich krajobrazie architektonicznym, w którym nieraz obserwujemy pozostałości industrialnej fazy modernizmu. Analogiczne obiekty w miastach zachodnich są już dawno zagospodarowane, w krajach postsocjalistycznych zaś proces przebudowy rozpoczął się niedawno. [Saryusz-Wolska 2011, 176]

Ten proces wspomagają zabiegi urbanistyczne: architektoniczne (np. modne szklane fasady budynków i wysokościowce, jak np. siedziba Samorządu Miasta Wilna i Centrum Handlowe *Europa* przy wileńskim Prospekcje Konstytucji/ Konstitucijos pr.), oraz technologiczno-wizualne (wszechobecne wyświetlacze informacyjne, teledystrybucyjne z najbardziej charakterystycznym umieszczonym na fasadzie Teatru Opery i Baletu w Wilnie/Baletu ir operos teatras). Swój charakter zmieniają także wileńskie dzielnice i znajdujące się tam kompleksy przemysłowe. W bardzo interesujący sposób te procesy zbadali i opisali naukowcy zebrani w projekcie Laboratorium Krytycznego Urbanizmu (ang. *Laboratory of Critical Urbanism*). W publikacji “Mapping Vilnius. Transitions of Post-socialist Urban Spaces” [Ackermann & Cope & Kuč 2016]⁹ na podstawie dwóch wileńskich dzielnic Šnipiškės i Lazdynai,

badacze przeanalizowali relacje między miejską przestrzenią postsocjalistyczną (lokalną infrastrukturą) i jej społeczną percepcją w czasach transformacji. Atutem tej eksperymentalnej pracy był nie tylko wybór interesującej metodologii, ale także kompetentny międzynarodowy międzydyscyplinarny zespół badawczy złożony z architektów, geografów, antropologów, kulturoznawców, historyków i socjologów. O nośności idei mapowania (ang. *mapping*) przestrzeni współczesnego Wilna, świadczy także zainteresowanie polskiej badaczki M. Kowerko-Urbańczyk, która w książce “Wilno — Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990” [2016] jeden z rozdziałów zatytułowała “Mapowanie Zarzecza. Ćwiczenia z narracji o marginalizowanej przestrzeni” [2016, 205–231]:

Rok 1997 przyniósł instytucjonalne pomysły na rozwój tego obszaru: proklamowano wówczas Niepodległą Republikę Užupis/Zarzecza. (...) Pomysł na przemianę obszarów biedy w przestrzeń artystycznego happeningu pozwala na reinterpretację Wilna i uwolnienie go od sporów o etniczne dziedzictwo. [Kowerko-Urbańczyk 2016, 209]

Etniczność jako cecha przestrzeni miast postsocjalistycznych (silnie wiążąca miasto z jego przeszłością i wartościami narodowymi), w “post-polis” traci na znaczeniu. Przywoływane powyżej przykłady ukazują proces transformacji przestrzeni miejskiej współczesnego Wilna oraz potencjalne punkty konfliktowe, na co w jednym z wywiadów zwróciła uwagę Lolita Jablonskienė, dyrektor wileńskiej Narodowej Galerii Sztuki¹⁰:

Galvojant apie viešąsias erdves, reikėtų vengti tautinę, tarptautinę ar kokią kitą ideologiją atspindinčių ženklų, logotipų, o veikiau pritaikyti tas erdves bendruomenei, kad jai ten būtų malonu būti, ir tuo apsiriboti. Viešojo intereso buvimas visiems yra žinomas, bet jo bendrumas yra neaiškus ir išskydęs, todėl dabar viešojo erdvė yra svarbi kaip visų erdvė. [Nefailė 2011].

Postulowana pamięć przestrzeni miejskiej winna być zatem przestrzenią umownej wspólnej pamięci (a może nie-pamięci?). Wystarczy jednak pobieżnie rozejrzeć się wokół siebie, by zobaczyć jak miasta postsocjalistyczne z jednej strony umacniają swoje doświadczenia etniczne, z drugiej zaś tę przestrzeń globalizują¹¹. Te procesy w oczywisty sposób nabierają na sile w miastach pełniących rolę regionalnych lub państwowych centrów politycznych, społecznych i kulturowych (zob. także [Janicka 2012; Nikžentaitis 2011b]). W tym kontekście analiza krajobrazu pamięci stolicy państwa (casus Wilna) jest szczególnie interesującym zagadnieniem. Wielość i różnorodność realizacji przestrzennych, a także ich interpretacji w tekstach *fiction* (np. literatura piękna) oraz *non-fiction* (np. film, fotografia, malarstwo), w warunkach poli-foniczności i dialogiczności miejskiego krajobrazu kulturowego (ang. *memoryscape*), w oczywisty sposób wpływa na kulturę pamięci dzisiejszego Wilna.

Opis stanu historycznych warstw pamięci można plastycznie oddać przez nośną metaforę miasta-palimpsestu, która zakłada, iż są w nim “zapisane różne nakładające się na siebie warstwy przeszłości. Nie wybieramy z nich tego co nam aktualnie odpowiada, lecz przyjmujemy, że stanowią ciągłość i tylko w całości opowiadają nam prawdziwą historię miejsca” [Traba, 2006, 69]. O czytaniu miasta i o tekście miasta napisano bardzo wiele, co jedynie potwierdza ich użyteczność i popularność badawczą (więcej zob. [Zeidler-Janiszewska 1997; Toporow 2000; Saryusz-Wolska 2011, 179–185; Čepaitienė 2013, 57–85; Venclova 2015]). Statyczny opis palimpsestu miasta nie powinien być jednak celem, a raczej być punktem wyjścia do zbadania dynamiki wzajemnych oddziaływań poszczególnych *warstw palimpsestu pamięci*, procesu “gubienia i odnajdywania, pamięci i zapomnienia, niszczenia i budowania, spotkania i rozstania, narodzin i śmierci” [Karpieńska 2004, 165]. Taka analiza wymaga sięgnięcia do pojęć związanych z transkulturowością i transgresją, czyli pamięcią wielowymiarową i wielokierunkową, takich jak *travelling memory*, *transcultural memory*, *multidirectional memory*.

Rozwinięcie tego interesującego wątku oraz bardziej szczegółowy opis wzajemnych relacji między przeszłością i jej projekcją w przestrzeni kulturowej współczesnego Wilna wymaga oczywiście dalszych badań.

* * *

Niniejszy artykuł jest jedynie wstępem do złożonej analizy kultury pamięci Wilna po roku 1990. Moim celem było przedstawienie specyfiki obiektu badań na tle wybranych prac dotyczących współczesnych miast i ich pamięci; opis propozycji metodologii badawczej, wymaga oddzielnego artykułu. Największym wyzwaniem badawczym jest opis i analiza przenikających się pamięci współczesnego Wilna, — dynamiki pamięci — na które wpływają m.in. status centrum państwowego — stolicy Republiki Litewskiej; doświadczenia miasta postsocjalistycznego; procesy charakterystyczne dla epoki późnej nowoczesności czy też ponowoczesności (migracje ludności, przenikanie idei, form i praktyk kulturowych), prowadzące do hybrydyzacji kultury miejskiej. Wykorzystanie metody analizy transkulturowej pozwoli najcelniej opisać wielokierunkowe i wielostronne zagadnienie kultury pamięci współczesnego Wilna.

PRZYPISY

¹ Autorem tego pojęcia był amerykański geograf Edward Soja: “*Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*” [1989]. O potencjale naukowym pojęcia i jego użyteczności świadczy fakt, że na przełomie XX i XXI w. zwrot przestrzenny zadeklarowali także historycy i kulturologowie, urbaniści i architekci, politolodzy i socjologowie, m.in. Manuel Castells, Scott B. Venturi, Dolores Hayden. Ich prace

przyniosły nie tylko interesującą refleksję teoretyczną, ale też jej praktyczne wykorzystanie w projektach wybitnych architektów i urbanistów (np. Scott Venturi, Denis Brown).

² W tym miejscu należy zwrócić uwagę na miasto jako przedmiot semiotyki kultury, która od lat 70. ubiegłego wieku, rozpatruje wytwory ludzkie jako swoiste “teksty kultury” pełniące obok funkcji instrumentalnych także funkcje informacyjne, symboliczne. Więcej zob. [Żyłko 2007, 65-72].

³ Powyższego pojęcia używam w znaczeniu zaproponowanym przez Ewę Rewers w “Post-polis” [Rewers 2005]: “*post-polis*” zamieszkuje społeczeństwo żyjące w świecie zaawansowanych technologii i postindustrialnej organizacji skupiających swoją uwagę na określonych przestrzeniach kulturowych: miejskich, wirtualnych, multimedialnych. Synonimem miasta ponowoczesnego jest miasto postmodernistyczne [Rembowska 2008]. Anthony Giddens uważa jednak, że nie żyjemy jeszcze w czasach ponowoczesnych, a w “rozwinętej nowoczesności” [Giddens 2010; 2015]. W niniejszym tekście nie podejmuję dyskusji krytycznej z proponowanymi pojęciami, a jedynie ukazuję kontekst badawczy, w którym mogą być używane.

⁴ W świetle oryginalnej koncepcji francuskiego historyka P. Nora “*Les lieux de mémoire*” (1984–1992) miejsca pamięci stanowią element nie tylko konkretnej (społecznej, politycznej, kulturowej) przestrzeni, ale przede wszystkim przestrzeni symbolicznej, która stanowi podstawę tożsamości wspólnotowej, stanowiąc często ważną wizualną dominantę danego terytorium. Zob. także [Szpociński 2003, 17–23].

⁵ Psycholog społeczna Maria Lewicka używa bardzo wyrazistej metafory: “*miasta o wymienionej krwi*” [Lewicka 2012].

⁶ W podobnym duchu wypowiada się także Th. Snyder w [Snyder 2015].

⁷ Zob. np. [Mikailienė 2013, 199–216; Šutinienė 2013, 383–486].

⁸ Równie interesujący był także projekt “Mapping Visaginas. Sources of Urbanity in Post-industrial cities”, którego efektem jest publikacja [Ackermann & Cope & Liubimau 2016].

⁹ Przykładem redefinicji funkcji i charakteru budynku jest dzisiejsza siedziba galerii, która mieści się w budynku byłego Muzeum Rewolucji Litewskiej SRR (1980–1991).

¹⁰ W Wilnie to np. pomnik twórcy hymnu narodowego V. Kudirki przy Gedimino prospektas (pol. Prospekt Giedymina), i np. pomnik amerykańskiej gwiazdy rocka Franka Zappy na ul. Kalinausko (pol. Kalinowskiego).

LITERATURA

- Ackermann F. & Cope B. & Kuč M. (Eds.), 2016: *Mapping Vilnius. Transitions of Post-socialist Urban Spaces*. Vilnius.
- Ackermann F. & Cope B. & Liubimau S. (Eds.), 2016: *Mapping Visaginas. Sources of urbanity in a former mono-functional town*. Vilnius.
- Assmann J., 2008: *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham. Warszawa.
- Bachtin M. M., 1970: *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przeł. N. Modzelewska. Warszawa.
- Bachtin M. M., 1975: *Twórczość Franciszka Rabelais’go a kultura ludowa Średnio-wieczna i Renesansu*, przeł. A. i A. Gorenio-wie. Kraków.

- Bömelburg H. J., 2015: Łódź. Na przekór, in Traba R., Hahn H. H. (red.), *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 2. Warszawa, 87–103.
- Bond L. & Rapson J. (Eds.), 2014: *The Transcultural Turn: Interrogating Memory between and beyond Borders*, Berlin / New York.
- Cornelißen Ch., 2014: Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy, in Kończal K. (red.), *(Kon)Teksty pamięci*. Antologia. Warszawa, 247–263.
- Čepaitienė R., 2013: Miestas kaip ideologinis tekstas: teoriniai ir interpretaciniai aspektai, in Nikžentaitis A. (red.), *Atminties daugiastuoksnis, Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius, 57–85.
- Erlil A., 2016: *Transcultural Memory*. URL: <http://memories-testimony.com/notice/transcultural-memory/> (18.07.2017).
- Erlil A., 2011: 'Travelling Memory', *Parallax* 17 (4), 4–18.
- Giddens A., 2010: *Nowoczesność i tożsamość. Ja i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka. Warszawa.
- Giddens A., 2015: *Konsekwencje nowoczesności*, tłum. E. Klekot. Kraków.
- Hahn H. H. & Traba R. (red.), 2015: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. T. I–IV. Warszawa.
- Halbwachs M., 1969: *Spoleczne ramy pamięci*, tłum. M. Król. Warszawa.
- Haubold-Stolle J., Saryusz-Wolska M., 2015: Wrocław. Podwójna historia jednego miasta, in Traba R., Hahn H. H. (red.), *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. T. 1. Warszawa, 223–243.
- Hoelscher S. & Alderman D., 2004: Memory and Place: Geographies of a critical relationship, *Social & Cultural Geography*. Vol. 5, Nr 3, 347–355.
- Jałowicki B. & Majer A. & Szczepański M. S. (red.), 2005: *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*. Warszawa.
- Janicka E., 2012: *Festung Warschau*. Warszawa.
- Kaltenberg-Kwiatkowska E., 2011: O oznaczaniu i naznaczaniu przestrzeni miasta, *Przegląd Socjologiczny*, vol. 60, 2–3, 135–165.
- Kapralski S. (red.), 2010: *Pamięć, przestrzeń, tożsamość*. Warszawa.
- Karpińska G. E., 2004: Miasto wymazywane. Historia łódzkiego przypadku, in Bukowska-Floreńska I. (red.), *Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego. Studia Etnologiczne i Antropologiczne*. T. 8. Katowice, 165–176.
- Kończal K. (red.), 2014: *(Kon)Teksty pamięci*. Antologia. Warszawa.
- Kowerko-Urbańczyk M., 2016: *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*. Poznań.
- Kula M., 2002: *Nośniki pamięci*. Warszawa.
- Lewicka M., 2012: Pamięć miast o wymienionej krwi, in Lewicka M., *Psychologia miejsca*. Warszawa, 451–507.
- Loew P. O., 2015: Gdańsk. Miasto pisze narodowe historie, in Traba R., Hahn H. H. (red.), *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. T. 1. Warszawa, 118–133.
- Mikailienė Ž., 2013: Kultūrinės atminties raiška Vilniuje sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietuviškumo, in Nikžentaitis A. (red.), *Atminties daugiastuoksnis, Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius, 199–216.
- Müller M. G., 2014: Historia transnarodowa, historia wzajemnych oddziaływań i (po)dzielone miejsca pamięci. Tradycje i wyzwania metodologiczne, tłum. J. Górny,

- in Traba R. (red.), *Historie wzajemnych oddziaływań*. Berlin–Warszawa: Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie, Europejska Sieć Pamięć i Solidarność, Narodowe Centrum Kultury, 33–47.
- Nijkowski L. M., 2006: *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*. Warszawa.
- Nikžentaitis A., 2011a: Įžangos žodis. Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros, in Nikžentaitis A. (red.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius, 7–24.
- Nikžentaitis A., 2011b: Simbolinis daugiakultūrinio miesto užvaldymas, in Nikžentaitis A. (red.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius, 285–296.
- Nikžentaitis A. (red.), 2011c: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius.
- Nikžentaitis A. (red.), 2013: *Atminties daugiasluoksniškumas, Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius.
- Pilshchikov I. (Ed.), 2015: *Urban semiotics. The city as a cultural-historical phenomenon*. Tallin.
- Rembowska K., 2008: Miasto postmodernistyczne. Perspektywy badań geograficznych, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 9, 3–13.
- Rewers E., 2005: *Post-Polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*. Kraków.
- Ricoeur P., 2007: *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. Janusz Margański, Kraków.
- Rybicka E., 2008: Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopetyki), *Teksty Drugie*, 1–2, 19–32. URL: http://rcin.org.pl/Content/50782/WA248_66854_P-I-2524_rybicka-miejsce.pdf (12.03.2017)
- Rybicka E., 2011: Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki, *Teksty Drugie*, 5, 201–211. URL: http://rcin.org.pl/Content/48426/WA248_65486_P-I-2524_rybicka-pamiec.pdf (12.03.2017).
- Safronovas V., 2011a: Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų, in Nikžentaitis A. (red.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius, 337–378.
- Safronovas V., 2011b: *Praeitis kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Monografija. Vilnius.
- Saryusz-Wolska M., 2010: Łódzka Manufaktura – przemiany przestrzeni publicznej i muzealnej, in Rewers E. & Skórzyńska A. (red.), *Sztuka – kapitał kulturowy miast polskich*. Poznań, 179–185.
- Saryusz-Wolska M., 2011: *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*. Warszawa.
- Schlögel K., 2005: *Środek leży na wschodzie. Europa w stadium przejściowym*, tłum. A. Kopacki, Warszawa.
- Schlögel K., 2008: *Places and strata of memory. Approaches to eastern Europe*.

- Trans. By Martin Chamlers, 7, eurozine.com. URL: <http://www.eurozine.com/places-and-strata-of-memory/>. (17.07.2017).
- Schlögel K., 2009: *W przestrzeni czas czytamy. O historii cywilizacji i geopolityce*, tłum. I. Drozdowska Ł. Musiał. Poznań.
- Snyder Th., 2015: *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk. Warszawa.
- Soja E. W., 1989: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London – New York.
- Szacka B., 2006: Przebudowa ustrojowa i pamięć przeszłości, in Wasilewski J. (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*. Warszawa, 405–428.
- Šutinienė I., 2011: Daugiakultūrinio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai, in Nikžentaitis A. (red.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius, 225–284.
- Šutinienė I., 2013: Komunikacinė atmintis Lietuvos didžiuosiuose miestuose, in Nikžentaitis A. (red.), *Atminties daugiasluoksniškumas, Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius, 383–486.
- Szpociński A., 2003: Miejsca pamięci, *Borussia*, 29. 17–23.
- Tuan Yi-Fu, 1987: *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska. Warszawa.
- Toporow W., 2000: *Miasto i mit*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył B. Żyłko, Gdańsk.
- Traba R., 2006: *Historia – przestrzeń dialogu*. Warszawa.
- Traba R. (red.), 2014: *Historie wzajemnych oddziaływań*. Berlin–Warszawa: Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie, Europejska Sieć Pamięć i Solidarność, Narodowe Centrum Kultury.
- Traba R. & Hahn H. H. (red.), 2015: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. I–IV. Warszawa.
- Venclova T., 2015: The “Text of Vilnius” and the “Text of Tallinn”: a comparison, in Pilshchikov I. (Ed.), *Urban semiotics. The city as a cultural-historical phenomenon*. Tallin, 39–64.
- Welsch W., 1998: Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury, in Kubicki R. (red.), *Filozoficzne konteksty rozumienia transwersalnego. Wokół koncepcji W. Welscha*, cz. 2. Poznań, 195–203.
- Zeidler-Janiszewska A. (red.), 1997: *Pisanie miasta-czytanie miasta*. Poznań.
- Żyłko B., 2007: Miasto jako przedmiot semiotyki kultury. Uwagi metodologiczne, *Estetyka i Krytyka* 12 (1/2007), 65–72.

MALGORZATA KASNER

On the Methodology of Research of the Culture of Memory of the Post-socialist City (the Example of Contemporary Vilnius)

The principal objective of this paper is to analyze the issue of the contemporary city and its memory. The end of the 20th century has brought an increased number of works on the memory of a city. This phenomenon has amplified the development of urban studies,

architecture, geography and human studies as well. In this way, a so-called “spatial turn” took place. The “spatial turn” term refers to the change in thought of social and human scientists to the space that does not determine social action but provides a context for it. Space facilitates social action and creates a stimulus for social action to take place. Any city and its space have their own “language” speaking to us through their topographies, landscapes, architecture, art – anything that shapes the city’s aura and registers it in the memory culture. It can be reconstructed on the basis of various and rich urban representations. The fascinating and complex issue of a city’s memory in the postmodern age is a huge research challenge. In this context, the concept of transculturality, developed by Wolfgang Welsch, and all research achievements up to now are extremely inspiring. The examples collected by the author will illustrate possible research directions and useful scientific tools to conduct the analysis of Vilnius memory after 1990.

Keywords: Vilnius, memory culture, post-modern city, post-socialist city, urban studies, transculturality, palimpsest, memoryscape.

MAŁGORZATA KASNER

Posocialistinio miesto atminties kultūros tyrimų metodologijos klausimu (šiuolaikinio Vilniaus pavyzdys)

Praėjusio šimtmečio pabaigai būdinga miesto tyrimų pagausėjimas. Šio reiškinio padarinys – ne vien įtaka, padaryta urbanistikai, architektūrai ir geografijai, bet ir naujos paradigmos humanitarinių tyrimų srityje atsiradimas. Mokslininkų dėmesys erdvės naujo suvokimo (angl. spatial turn) dėka buvo nukreiptas į naują erdvės aspektą kaip į ne vien žmonių elgesio ir jų veiksmų foną, bet ir kaip į dalyką, kuris lemia šiuos veiksmus ir elgesį. Ši tematika patraukli savo sudėtingumu, nes atsakymo į esminį šiuolaikinio miesto atminties postmodernizmo epochoje klausimą paieškos, atminties aprašymas ir analizė yra didžiulis iššūkis tyrėjui. Šiame kontekste labai patraukli yra W. Welscho transkultūros koncepcija ir pasiekimai tų mokslininkų, kurie nagrinėja erdvės ir atminties sąsają. Surinkti ir išanalizuoti pavyzdžiai iliustruoja galimas tyrimo kryptis ir būdus, kuriais autorė aprašo Vilnių ir jo atmintį po 1990 metų.

Reikšminiai žodžiai: Vilnius, atminties kultūra, postmodernistinis miestas, posocialistinis miestas, miesto studijos, transkultūralizmas, palimpsest, kultūros peizažas.

Nadeszło do redakcji: 10 lipca 2017 r.

Przyjęto do druku: 21 września 2017 r.

Małgorzata Kasner, dr nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, absolwentka Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Małgorzata Kasner, PhD (Philology, Literature), a graduate of the Warsaw university.

Małgorzata Kasner, humanitarinių m. daktarė (literatūros mokslas), Varšuvos universiteto Polonistikos skyriaus absolventė.

E-mail: małgorzata.kasner@wp.pl